XORAZMIYNING “MUHABBATNOMA” ASARIDA RAMZIY OBRAZLAR VA POETIK TASVIR

Abdullayev Fazliddin Raxmidin o‘g‘li

Annotatsiya. *Maqolada XIV asr o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik yodgorligi bo‘lgan Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asaridagi ramziy obrazlar va poetik tasvir vositalari tahlil qilinadi. Asardagi obrazlar yorug‘lik va zulmat, yuz va go‘zallik, soch va xol, bahor va bayram, jannat va ilohiy kuch, ishq va iztirob kabi tasvir tizimlariga birlashtirilib ko‘rib chiqiladi. Har bir tizimda obrazning manba sohasi, matndagi vazifasi va ma’no ko‘chishi aniqlanadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, asardagi obrazlar bir-biriga qarshi qo‘yilib, ziddiyat orqali go‘zallik va ruhiy holatni kuchaytiradi. Ayniqsa, tashbeh, istiora, mubolag‘a va tazod vositalari obrazlar tizimining asosiy tayanchi sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolada ramziy tasvirning ilohiy va insoniy o‘lchovlar orasidagi bog‘lovchi rolga ega ekanligi ham ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar: *ramziy obraz; poetik tasvir; tashbeh; istiora; mubolag‘a; tazod; yorug‘lik va zulmat; xol va soch; navro‘z; mumtoz adabiyot; Xorazmiy.*

1. Kirish

“Muhabbatnoma” go‘zallik tasviri bilan ajralib turadi. Shoir ma’shuqaning yuzini, sochini, ko‘zini va xolini tasvirlaydi, ularni tabiat hodisalari, osmon jismlari va diniy tushunchalar bilan bog‘laydi. Ammo bu obrazlar ko‘pincha alohida baytlar doirasida tahlil qilinadi, ularning yaxlit tizim sifatidagi o‘rni yetarlicha ochilmagan. Abdurahimova asardagi tashbeh, istiora, mubolag‘a va tajnis kabi vositalarni sanab o‘tadi, ammo ularni ramziy tizimlar bilan bog‘lab tahlil qilmaydi [5].

Asar 1353-yilda Muhammad Xo‘jabek nomiga bog‘lab yozilgan deb hisoblanadi [4]. Matn 1959-yilda A.M.Shcherbak tomonidan nashr etilgan [1] va 1987-yilda “Muqaddas nomalar” to‘plamida qayta chop etilgan [2]. E.Ishoqov asarni o‘zbek adabiyoti tarixida qayd etgan [3]. Mirzamahmudova asarning adabiy-estetik qimmatini ta’kidlaydi [4]. Shu manbalar asosida asarning poetik qatlamini tizimli ko‘rish zarurati paydo bo‘ladi.

Maqolaning maqsadi asardagi ramziy obrazlarni tasnif qilish, har bir tizimning poetik vazifasini ko‘rsatish hamda tasvir vositalarining ma’no yukini aniqlashdir. Tahlil matndan tanlangan baytlar asosida olib boriladi. Bu baytlar mavjud ilmiy ishlarda keltirilgan misollardan iborat bo‘lib, ularning imlosi saqlangan holda beriladi. Obrazlarning lug‘aviy ma’nosi uchun izohli lug‘atga tayaniladi [8]. Klassik she’riyatda ramziy tizimlarning umumiy tarixi haqida esa darslik manbalariga qaraladi [9].

Ramz va alleoriya o‘rtasidagi farqni ham eslab o‘tish foydali. Alleoriyada har bir obraz oldindan belgilangan bir ma’noga ega bo‘ladi, ramzda esa obraz ko‘p qatlamli

bo‘lib, kontekstga qarab ma’no kengayadi. Klassik lirikada ikkala yo‘l ham uchraydi. “Muhabbatnoma”dagi obrazlar asosan ikkinchi yo‘lga yaqin: ular bir baytda bir ma’noni, boshqa baytda boshqa ma’noni beradi. Shu sababli har bir obrazni alohida izohlash o‘rniga uning tizimdagi o‘rnini ko‘rish muhim.

Tasnifda eng qiyin masala bitta obrazning bir necha tizimga tegishli bo‘lishidir. Masalan, navro‘z ham vaqt ramzi, ham go‘zallik ramzi hisoblanadi. Bunday hollarda obraz asosiy vazifasiga qarab joylashtirildi: agar u ma’shuqaning yuzini tasvirlasa, yuz tizimiga, fasl sifatida kelsa, bahor tizimiga kiritildi. Bu usul ba’zi jihatdan subyektiv bo‘lishi mumkin, shuning uchun tasnif keyingi tekshiruvlar uchun ochiq qoldiriladi.

2. Ramziy obrazlarning tasnifi

Asardagi obrazlarni manba sohasiga qarab olti tizimga ajratish mumkin. Manba sohasi deganda obrazning qaysi real hodisadan olinganligi nazarda tutiladi: tabiat, inson tanasi, osmon, din yoki hissiyot. Quyidagi jadvalda shu tasnif ko‘rsatilgan.

1-jadval. Asardagi ramziy tasvir tizimlari

Tizim	Asosiy obrazlar	Manba sohasi
Yorug‘lik va zulmat	nur, oy, zulmat, tun	Osmon jismlari
Yuz va go‘zallik	yuz, ruxsor, jamol, husn, chehra	Inson tanasi
Soch va xol	soch, zulf, xol, qora qosh, qora ko‘z	Inson tanasi, qora rang
Bahor va bayram	navro‘z, bayram oyi, gul ahdi, bog‘, meva	Tabiat va fasllar
Jannat va ilohiy kuch	jannat havosi, hur, qibla, Haq, Yazdon	Din va e’tiqod
Ishq va iztirob	olov, oh, firoq, ko‘ngul kuyishi	Hissiyot va jarohat

Jadvaldan ko‘rinadiki, asar obrazlarining aksariyati ikki manba sohasi o‘rtasida harakatlanadi. Masalan, yuz obrazi inson tanasidan olingan bo‘lsa-da, navro‘z va oy bilan birlashib, tabiat va osmon o‘lchoviga ko‘chadi. Bu ko‘chish asarning ichki mantiqini belgilaydi.

Tasvir tizimlarining chegaralari qat’iy emas. Bir baytdagi obraz ikki yo‘nalishga birdan tegishli bo‘lishi mumkin. Bu noaniqlik kamchilik emas, balki ramziy tilning xususiyati: o‘quvchi har safar obrazni boshqa qirrasidan ko‘radi.

3. Yorug‘lik va zulmat tizimi

Yorug‘lik va zulmat qarama-qarshiligi tasavvufiy va lirik she’riyatning eng qadimiy tayanchlaridan biri hisoblanadi. “Muhabbatnoma”da bu juftlik ma’shuqaning yuzidagi nur va sochidagi qorong‘ilik shaklida namoyon bo‘ladi. Quyidagi baytda yuz nuri jahonni yoritadi:

Jahon bo‘ldi jamolingdin munavvar,
Zihi husn-u jamol Allohu akbar.

Bayt bir zumda ma’shuqaning go‘zalligini kosmik o‘lchamga olib chiqadi. “Munavvar” so‘zi yorug‘lik ma’nosida, ya’ni jamolning yoyilishi sifatida ishlatilgan. Yakunidagi “Allohu akbar” esa bu yorug‘likning kelib chiqishini ilohiy manbaga bog‘laydi.

Oy obrazi yanada aniq ifodalangan. Shoir ma’shuqani oyga qiyoslaydi va uning yuzini olamga ravnaq beruvchi nur deb ko‘rsatadi:

Yarotti oy bikin zebo seni Haq,
Kim, ush chehrang berur olamg‘a ravnaq.

Bu yerda oy obrazi tashbeh vazifasini bajaradi, lekin uning ma’nosi oddiy o‘xshatishdan kengroq. Oy yaratilgan go‘zallik namunasi, ya’ni ilohiy yaratishning ko‘rinishi sifatida qabul qilinadi. Shu sababli oyga o‘xshatish ma’shuqani yaratuvchining san’ati darajasiga ko‘taradi.

Osmon jismlari bilan bog‘liq obrazlar asarda vaqt va makonni ham belgilaydi. Oy tunning ichida yorug‘lik beradi, ma’shuqaning yuzi esa iztirob tunida yoritib turuvchi nur vazifasini bajaradi. Shu tariqa tun va kunduz kabi tabiiy qarama-qarshiliklar ishq holatlariga ko‘chiriladi.

Ilohiy nur tasviri ham uchraydi. Quyidagi baytda yonoqlar Xalil Ibrohimning nuriga qiyoslangan:

Xiradni ozdurur g‘amzang xumori,
Yangoqlaring Xalilulloh nori.

Bu tasvirda ikki diniy-tarixiy qatlam birlashadi: ibrohimiy an’anadagi nur va ma’shuqaning yonoqlari. Yonoqning nuri yorug‘lik obrazi sifatida ishlatilgan, lekin uning manbai diniy an’anada, ya’ni ilohiy bo‘lgan tushunchada izlanadi. Natijada yuzdagi yorug‘lik ham tabiiy, ham muqaddas ma’no kasb etadi.

Oy va quyosh tabiiy yorug‘lik manbalari bo‘lsa, Xalil nuri diniy-tarixiy rivoyatdan olingan. Shoir bu ikki qatlamni birlashtirib, go‘zallikni ham tabiat, ham tarix, ham din bilan bog‘laydi. Natijada ma’shuqa obrazi bitta matnda bir necha madaniy qatlamda yashaydi, va bu qatlamlar bir-birini inkor qilmay, kengaytiradi.

4. Soch, xol va qora rang tizimi

Qora rang go‘zallik tasvirida odatda kamchilik sifatida emas, balki o‘ziga xos jozibaning belgisi sifatida talqin qilinadi. “Muhabbatnoma”da soch, qora qosh, qora ko‘z va zulf obrazlari shu mantiqda ishlatiladi. Quyidagi baytda qora qosh va ko‘z birgalikda xavf va jozibani ifodalaydi:

Qaro qoshingda yuz ming fitnalar bor,
Ko‘zung ohusi arslonlarni ovlar.

Bayt tazod asosida qurilgan: qo‘rqinchli kuch (arslon) va nozik jonivor (ohu) bir-biriga qarshi qo‘yilgan, ko‘z esa ularni ovlovchi quroldir. Qora qosh ustidagi “yuz

ming fitna” ibora ichida yashiringan xavf ma’shuqaning kuchi sifatida ko‘rsatiladi. Shu tariqa qora rang kuch va jozibaning birligiga aylanadi.

Qora rangning bunday talqini oddiy estetik qabul emas, balki matnning ichki mantig‘iga bog‘langan. Agar qora rang kamchilik sifatida qabul qilinganida, shoir uni ma’shuqa tasvirida markaziy o‘ringa qo‘ymas edi. Demak, qora soch va qora ko‘z go‘zallikning ajralmas qismi bo‘lib, ishqning sirli va xavfli tomonini ochadi.

Soch obrazi esa ishq va aqldan ozish mavzusi bilan bog‘lanadi:

Qilur zulfing qamuq olamni shaydo,
Bo‘lur jodu ko‘zungdin fitna paydo.

“Shaydo” so‘zi devonalik, sevgida o‘zini yo‘qotish ma’nosini beradi. Zulf esa jodu, ya’ni sehr bilan teng qo‘yilgan. Bunda soch va ko‘z obrazlari birlashib, sehrli ta’sir tizimini hosil qiladi. Ma’shuqaning sochi olamni shaydo qilishi mubolag‘a bo‘lsa-da, u ishq kuchini ko‘rsatish uchun xizmat qiladi.

Asarning bir qismida soch va yuz qarama-qarshi qo‘yiladi. Bu qarama-qarshilik ko‘rinmas holda, muvozanat orqali ifodalanadi: soch sirni, yuz esa ochiqlikni beradi. Shu ikki qutb go‘zallikning to‘liq ko‘rinishini hosil qiladi.

5. Yuz, bahor va ilohiy o‘lchov

Yuz obrazi asarda bahor va bayram ramzlari bilan birga keladi. Quyidagi baytda ma’shuqaning yuzi navro‘zga, qoshi esa bayram oyiga o‘xshatilgan:

Pari ruxsoralarning ko‘rkka boyi,
Yuzung navro‘zu qoshing bayram oyi.

Navro‘z yangi yil va tabiatning uyg‘onishi bilan bog‘liq. Demak, yuzning navro‘zga qiyoslanishi go‘zallikni vaqt bilan bog‘laydi: ma’shuqa go‘zalligi doimiy emas, balki fasl kabi yangilanib turadi. Bu o‘xshatish go‘zallikning hayotiy, o‘zgaruvchan tabiatini ko‘rsatadi [8].

Vaqt va makon ramzlari jadvali asarda uchraydigan asosiy ibora va ularning ma’nosini umumlashtiradi:

2-jadval. Vaqt va makon ramzlari

Ramz	Bayt misoli	Ma’nosi
Navro‘z	Yuzung navro‘zu qoshing bayram oyi	Yangi yil, tabiatning uyg‘onishi
Bayram oyi	Yuzung navro‘zu qoshing bayram oyi	Quvonch va to‘y fasli
Gul ahdi	Jamol ayyomi gul ahdig‘a o‘xshar	Bahor davri, go‘zallikning gullashi
Jannat havosi	Hamesha yoz erur jannat havosi	Abadiy orom va hech tugamaydigan fasl

Jadvaldan ko‘rinadiki, vaqt ramzlari ikki yo‘nalishda ishlaydi. Birinchisi — tabiiy fasl, ya’ni bahor va yoz. Ikkinchisi — ilohiy abadiylik, ya’ni jannat havosi. Shu tarzda inson go‘zalligi tabiatning davriy aylanishi va ilohiy abadiylik o‘rtasida joylashadi.

Ilohiy o‘lchov ma’shuqaning jamolini sajda qilinadigan qiblaga qiyoslashda namoyon bo‘ladi:

Xaloyiq qiblasi bo‘ldi jamoling,
O‘shal kunkim seni Yazdon yaratti.

Qibla — namozda yuzlanadigan yo‘nalish. Bu obraz ma’shuqaning go‘zalligini o‘zga odamlarning ibodat markaziga aylantiradi. Bu istiora bo‘lib, go‘zallik va sajda o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Shuningdek, “Yazdon” so‘zi go‘zallikning yaratuvchisini ko‘rsatib, tasvirni diniy kontekstga mustahkam bog‘laydi.

Ko‘rish va ta’m orqali ifodalangan obraz ham diqqatga sazovor:

Ko‘zum ko‘rdi jamoling shevasini,
Ko‘ngul totmadi bog‘ing mevasini.

Bu baytda ko‘z jamolning “shevasini”, ya’ni ko‘rinmas ma’no va nutqini ko‘radi, ko‘ngul esa bog‘ning mevasini “tota” olmaydi. Ko‘rish va ta’m hissiyotlari bir-biriga almashtiriladi. Ko‘ngulning bu yerda ta’m bilmay qolishi ishqning to‘la kechmaganligini, ya’ni iztirobni ifodalaydi. Bayt ichki ziddiyatni tashqi hissiyot orqali ko‘rsatadi.

6. Tasvir vositalarining vazifasi

Ramziy obrazlar tashbeh, istiora, mubolag‘a va tazod kabi vositalar orqali amalga oshadi. Quyidagi jadval har bir vositaning asardagi namunasi va vazifasini ko‘rsatadi:

3-jadval. Tasvir vositalari va ularning vazifasi

Vosita	Bayt misoli	Vazifasi
Tashbeh	Yarotti oy bikin zebo seni Haq	Ma’shuqani oyga qiyoslab, yaratuvchi san’atini ta’kidlaydi
Istiora	Xaloyiq qiblasi bo‘ldi jamoling	Go‘zallikni sajda markaziga aylantiradi
Mubolag‘a	Jahon bo‘ldi jamolingdin munavvar	Yuzning nuri butun jahonni qamrashini ta’kidlaydi
Tazod	Husn birla vafo bo‘lmas muvofiq	Go‘zallik va sadoqatni qarama-qarshi qo‘yadi

Vosita	Bayt misoli	Vazifasi
Ko‘rish-ta’m almashinuvi	Ko‘zum ko‘rdi jamoling shevasini	Hissiyotlar orasidagi chegarani yo‘qotadi

Jadvaldagi vositalar bir-birini to‘ldiradi. Tashbeh obrazning tuzilishini beradi, istiora uning ma’nosini chuqurlashtiradi, mubolag‘a esa ta’sir kuchini oshiradi. Tazod ichki ziddiyatni ochadi, ko‘rish-ta’m almashinuvi esa hissiy qatlamni kengaytiradi.

Takror ham ritmik vosita sifatida ishlaydi. “Jamol” so‘zi asarning bir qancha baytida qaytariladi va tinglovchining e’tiborini bitta markazga qaratadi. Shu tariqa tazod va takror birgalikda ishlab, ohangni ham, ma’noni ham bir yo‘nalishga yo‘naltiradi. Bunday tuzilma she’riy matnni eslab qolish va ovoz chiqarib o‘qishda ham qulaylik yaratadi.

7. Ishq va iztirob obrazlari

Asarning lirik qismida ishq va iztirob tasviri olov va yurak kuyishi bilan ifodalanadi. Quyidagi baytda oh osmonga yetadi, ko‘ngil esa kuyadi:

Kim oshti ko‘kka ohim ihtiroqi,
Kuyurdi ko‘nglumi dilbar firoqi.

“Ihtiroq” so‘zi kuyish, yonish ma’nosini beradi, “firoq” esa ayriliq. Oh obrazi osmonga ko‘tarilib, shoirning iztirobini kosmik o‘lchovga olib chiqadi. Ko‘ngil kuyishi esa ayriliqning ichki jarohatini ko‘rsatadi. Shu tariqa iztirob ikki yo‘nalishda ifodalanadi: tashqariga — oh va osmon, ichkariga — kuyish va ko‘ngil.

Iztirob bilan birga sabr va ishqning uyg‘unligi ham kuzatiladi. Quyidagi baytda ma’shuqaning ta’siri ko‘ngilni tortib, shoir o‘zini uning javri bilan birga qabul qiladi:

Ko‘ngul mehri nazar yo‘lindin ortar,
Nigori javrini jon birla tortar.

“Tortar” fe’li bu yerda ikki ma’noni birlashtiradi: jon bilan ko‘tarish va azob chekish. Shoir javrni chidab qabul qiladi, ammo bu chidam passiv emas, balki ishqning bir shakli sifatida tasvirlanadi.

Iztirob tasvirida hijron va visol o‘rtasidagi zidlik ham ko‘zga tashlanadi. Hijron obrazlari olov, oh va kuyish bilan bog‘langan, visol obrazlari esa yorug‘lik, bahor va jannat bilan. Shoir bu ikki qutb orasida harakat qiladi, va ko‘pincha visolning ramzlari ham hijron ohangi bilan aralashib ketadi. Bu aralashuv ishqning uzluksiz va tugamaydigan kechinma ekanini ko‘rsatadi.

8. Natijalarning muhokamasi

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, asardagi ramziy obrazlar ikki yo‘nalishda ishlaydi. Birinchi yo‘nalish — insoniy go‘zallikni osmon, tabiat va ilohiy o‘lchov bilan bog‘lash. Ikkinchi yo‘nalish — ziddiyatli obrazlar orqali ishqning ichki kurashini

ochish. Bu ikki yo‘nalish bir-birini cheklamaydi, balki bir matnda birgalikda mavjud bo‘ladi.

Ramzlarning ko‘chishi ham muhim jihat. Yuzdan boshlangan tasvir navro‘zga, oydan boshlangan tasvir jannatga ko‘chadi. Bu ko‘chish o‘quvchini insoniy go‘zallikdan ilohiy o‘lchovga olib boradi. Shu sababli asarni faqat sevgi lirikasi deb emas, balki ichki ruhiy harakatning tasviri deb qarash ham mumkin. Ammo bu talqinni matnning boshqa qatlamlari bilan solishtirib tekshirish zarur.

Qora rang masalasi alohida e’tiborga loyiq. Asarda qora soch, qora qosh va xol go‘zallikning markaziy belgilari sifatida keladi. Bu holat klassik she’riyatda odatiy hodisa bo‘lsa-da, Xorazmiyda u sehr va xavf bilan birga keladi. Shu sababli qora rang sukut yoki noaniqlik emas, balki kuchli jozibaning ramzi sifatida o‘qilishi mumkin.

Navoiy ham shunga o‘xshash tasvirlardan foydalangan. Masalan, “Farhod va Shirin”da soch va yuz nurini qiyoslash [7] Xorazmiy an’anasini davom ettirgan bo‘lishi mumkin. Biroq bu ta’sirni aniq bayt solishtirish orqali isbotlash kerak. Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn”idagi turkiy tasvir haqidagi mulohazalari [6] esa shu an’anaga nazariy asos berishi mumkin.

Maqolaning cheklovlari ham bor. Tahlilda ishlatilgan baytlarning muallifligi mavjud manbalarga tayanadi, asl nashr bilan to‘liq solishtirilmagan. Obrazlarni tasnif qilish muallifning tanloviga bog‘liq. Shu sababli natijalar yakuniy hukm emas, balki matnni yanada chuqur o‘rganish uchun yo‘nalish sifatida qabul qilinishi kerak.

9. Xulosa

Xorazmiyning “Muhabbatnoma”sidagi ramziy obrazlar yorug‘lik va zulmat, yuz va go‘zallik, soch va xol, bahor va bayram, jannat va ilohiy kuch, ishq va iztirob tizimlariga birlashadi. Ularning har biri o‘z manba sohasidan oladi, lekin matnda boshqa tizim bilan bog‘lanib, yangi ma’no kasb etadi. Tashbeh, istiora, mubolag‘a va tazod bu bog‘lanishni amalga oshiradi.

Amaliy jihatdan bu tahlil mumtoz she’riyatni o‘qitishda foydali bo‘lishi mumkin. Talaba bitta baytni emas, butun obrazlar tizimini ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu yondashuv she’riy tilni grammatika va lug‘at bilan birga o‘rganish uchun ham qulay ko‘prik bo‘la oladi.

Asarning ramziy tili inson go‘zalligini ilohiy o‘lchovga ko‘taradi, shu bilan birga ishqning iztirobini hissiy va kosmik darajada ifodalaydi. Kelgusi tadqiqotlar uchun vazifalar aniq: asl nashr bilan baytlarni tekshirish, ramzlarning boshqa klassik asarlardagi qo‘llanishi bilan qiyoslash va obrazlar chastotasini matn korpusida hisoblash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shcherbak A.M. Uguznoma, Muhabbatnoma. — Leningrad, 1959.
2. Muqaddas nomalar. — Toshkent, 1987.
3. Ishoqov E. Xorazmiy // O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent, 1977.
4. Mirzamahmudova R.A. Xorazmiy va uning “Muhabbatnoma” asari // Ilm fan taraqqiyotida raqamli iqtisodiyot va zamonaviy ta’limning o‘rni hamda rivojlanish omillari. — 2025. — 5-jild, 1-son. — B. 166–170. Havola: doi.org/10.71337/inlibrary.uz.itrizthro.91013
5. Abdurahimova R.A. Xorazmiy va uning “Muhabbatnoma” asari tahlili // Modern Education and Development. — 2025. — Vol. 24, No. 1. — B. 352–356. Havola: doi.org/10.71337/inlibrary.uz.mead.118253
6. Navoiy A. Muhokamat ul-lug‘atayn. — 2000.
7. Navoiy A. Farhod va Shirin.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildda. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
9. Jumaxo‘ja N., Adizova I. O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. — 540 b. — B. ___.